

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXVI (2018),
Книжка / Issue 2

ТЕВТОНСКИЯТ ОРДЕН, КУМАНИТЕ И БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ВТОРОТО ДЕСЕТИЛЕТИЕ НА XIII в. (1211–1225)

Ивелин ИВАНОВ

THE TEUTONIC KNIGHTS, THE CUMANS AND BULGARIA IN THE SECOND DECADE OF THE THIRTEENTH CENTURY (1211–1225)

Ivelin IVANOV

Abstract: The paper refers to the Bulgarian-Cuman relations during the reign of tsar Boril. According to many researchers, the deteriorated Bulgarian-Cuman relations resulted from the Bulgarian-Hungarian and Bulgarian-Latin alliance after 1214. For the most part, these conclusions sound logical, but at the same time a question related to the limited involvement of Cumans in Boril's campaigns after 1211 arises. Contrary to researchers who focus on the South and the Bulgarian-Latin conflict, the author seeks a solution to the problem by analysing events to the North, reaching the lands of the Burzenland region in Eastern Transylvania. He analyses the Teutonic-Cuman conflict of 1211–1222, and the success of the Teutons in Cumania after 1215. Finally, the author concludes that the dramatic change in the Bulgarian-Cuman relations could be explained by a new source of military and political influence that emerged in the second decade of the 13th century – The Teutonic Order.

Key words: Teutonic Order, Cumans, Second Bulgarian Tsardom, Burzenland.

Въпросът за влиянието на унгаро-куманските отношения, по-конкретно за ролята на Тевтонския орден в Бурценланд¹ и последвалите тевтонски завоевания отвъд Карпатите, върху българо-унгаро-латинските отношения при управлението на цар Борил, е изследван частично. Редица изследователи разглеждат влиянието на Кумания² в Югоизточна Европа, но мястото и ролята на българо-куманските отношения в общата политическа картина на Балканите и в Югоизточна Европа са все още отворен въпрос в българската историография³. От друга страна, настаняването на Тевтонския орден в Бурценланд, отношенията между братята и унгарската корона, както и натискът на тевтонците върху съседните кумански територии отвъд Карпатите, са обект на сериозни и изчерпателни проучвания. Обемът и обхватът на чуждоезичните проучвания, касаещи номадското присъствие между Днестър и Дунав и тевтонско-куманския сблъсък от второто десетилетие на XIII в., са впечатляващи. Сред изследователите, спиращи се по-обстойно или по-бегло на тези проблеми, можем да посочим Н. Д. Руссев, Е. Ф.

¹ Бурценланд е историческа област в подножието и в част от Южните Карпати. Наименованието е от немски произход и е свързано със заселването ѝ с немскоезични колонисти през XII–XIII в. Приема се, че името произлиза от името на малката река Бурцен, която е един от притоците на река Олт.

² Наименованието Кумания е от латински произход и обозначава както номадското обединение в западната част на обширните евразийски степи в периода X–XIII в., така и църковно-административна територия (диоцез Кумания). Куманският диоцез бил под контрола на архиепископа на Естергом и просъществувал в периода 1227–1523 г. Според унгарски и папски документи, през XIII в. Кумания включвала територии между реките Арджеш и Дъмбовица на северозапад до делтата на р. Дунав на югоизток, но това била само част от старата голяма номадска конфедерация, доминирана от куманите.

³ Бих подчертал изследванията на автори като Пл. Павлов [Павлов, П. 1989; Павлов, П. 2009; Павлов, П. 2017], В. Стоянов [Стоянов, В. 2002], Ал. Николов [Николов, А. 2008], И. Иванов [Иванов, И. 2017], Н. Илиев [Илиев, Н. 1984], Г. Цанкова-Петкова [Цанкова-Петкова, Г. 1978] и др.

Редина [Русев, Н. Д., Редина, Е. Ф. 2015], Д. Расовский [Расовский, Д. 1939; Расовский, Д. 2002], И. Князький [Князький, И. О. 1988], R. Hautala [Hautala, R. 2015 a; Hautala, R. 2015 b], L. Shlomo [Shlomo, L. 2010], P. Diaconu [Diaconu, P. 1978], V. Spinei [Spinei, V. 1986; Spinei, V. 2008; Spinei, V. 2009], H. Glassl [Glassl, H. 1971], Z. Hunyadi [Hunyadi, Z. 2008], A. Ioniță [Ioniță, A. 2010], I. Vásáry [Vásáry, I. 2005], H. Zimmermann [Zimmermann, H. 2000], Ș. Papacostea [Papacostea, Ș. 1993], Fr. Dall'Aglio [Dall'Aglio, Fr. 2013], Al. Madgearu [Madgearu, A. 2017] и др. Бих се спрял накратко на някои позиции, които касаят пряко поставения проблем. Интересно е мнението на Victor Spinei, който смята, че бързият успех на тевтонците се дължал по всяка вероятност на слабостта на куманските сили отвъд Карпатската верига. Според Spinei, дори и тевтонците да не контрорилирали напълно земите между Карпатите и Дунав след 1215–1216 г., то определено всявали респект и влияели силно върху политиката в региона.⁴

Друг изследовател, който прозира връзката между настаняването на тевтонците в Бурценланд и промените в българо-куманските отношения е Șerban Papacostea. В изследването си от 1993 г. Papacostea очертава пряка връзка между настаняването на Тевтонския орден в Бурценланд и стратегическите планове на папството за разбиването на военно-политическия съюз между българи и кумани [Papacostea, Ș. 1993, p. 29]. В същото време Papacostea само отбелязва, че настаняването на ордена променя геополитическата обстановка в периода 1212–1213 г., без да разглежда по-подробно конкретните отражения на тази промяна върху българо-куманските, българо-унгарските и българо-латинските отношения в следващите години⁵. Същата позиция, буквално в няколко реда, поддържа и Alexandru Madgearu, който засяга бегло връзката между настаняването на Тевтонския орден в Бурценланд и българо-латинския конфликт, като подчертава ролята на папа Хонорий III (1216–1227) в политиката за привличане на тевтонците с цел противопоставяне на силната антилатинска коалиция [Madgearu, A. 2017, p. 186]. Други автори също посочват ролята на тевтонския фактор в промяната на военно-политическото статукво на югоизток от Карпатите, но все още липсва детайлен анализ на отражението на тези събития и процеси върху сложната политическа и военна картина на българо-куманските, българо-унгарските и българо-латинските отношения през второто десетилетие на XIII в.

Основната изворова база по тези проблеми е свързана със съчиненията на Жофроя дьо Вилардуен [Жофроя дьо Вилардуен, *Завладяването...*], Никита Хониат [Nicetæ Choniatae, *Historia...*], Роберт дьо Клари [Robert de Clari, *La conquete...*], Анри дьо Валансиен [Анри дьо Валансиен, *История...*], кореспонденцията между папа Инокентий III и цар Калоян [Innocentius III, Caloiohannes rex...], някои писма на латинския император Хенрих от периода 1206 – 1207 г. [Litterae Henrici...], историята на Георги Акрополит [Georgius Acropolitae, *Historia...*], хрониката на Теодор Скутариот [Theodori Scutariotae, *Compendium...*] и др. Особено място сред изворите заемат няколко унгарски кралски грамоти и папски писма от понтификата на Григорий IX и Хонорий III, свидетелстващи за действията на тевтонците срещу куманите в периода 1211–1225 г. [Zimmermann, H. 2000, pp. 168–169; Хаутала, Р. 2015 б, с. 96–114]. Изключително важни в случая са редица археологически свидетелства от териториите между река Днестър, Карпатите и река Дунав от последните десетилетия, които допринасят за изграждане на обща картина на номадското присъствие в периода X–XIII в. [Ioniță, A. 2010, pp. 115–134].

Концентрирайки вниманието си върху въпроса за нарушените българо-кумански отношения при управлението на Борил, редица автори поставят на първо място отражението на външни фактори като куманската намеса в борбите между руските княжества и удара на монголското нашествие. Сред тях е Francesco Dall'Aglio, който приема следната логика на събитията и процесите през второто и третото десетилетие на XIII в. Според Dall'Aglio, след като си осигурил подкрепата на куманите чрез брака с

⁴ [Spinei, V. 2008, p. 417]. Смятам, че това определено противоречи на ситуацията през предходните години, когато същите тези кумани разорявали Бурценланд. Не можем да приемем, че в продължение на около едно десетилетие едни и същи кумански племена и кланове били едновременно изключително сериозна заплаха и слаба преграда за тевтонските рейдове на югоизток от Карпатите.

⁵ Според автора: “*După 1212–1213, statul vlaho-bulgar și-a modificat politica externă și, într-o anumită măsură, pe cea internă, ca urmare a dublei presiuni exercitate asupra sa din sud și din nord; modificările geopolitice însemnate în curs de desfășurare la nordul Dunării, unde puterea cumană, dominantă pînă atunci, s-a destrămat rapid sub loviturile Ordinului teutonic, au înlăturat unul din factorii principali pe care se întemeiase acțiunea militară a Asăneștilor*” [Papacostea, Ș. 1993, p. 30].

вдовицата на Калоян, Борил продължил войната с латините, но бил разбит при Филипопол на 1 август 1208 г. Вследствие на тези неуспехи, той установил мирни отношения с Латинската империя. Тази политическа промяна нарушила традиционните българо-кумански отношения, тъй като прекъснала грабителските рейдове в Тракия. Ето защо през 1211 и 1213 г. кумански вождове влезли в конфликт с Борил и окупирали Видин и околните земи. Брактът на цар Борил с племенницата на император Хенрих през 1213 г. вероятно допълнително нарушил добрите българо-кумански отношения [Dall'Aglio, F. 2013, pp. 311–312].

Dall'Aglio приема, че именно конфликтът между Борил и куманите изиграл ключова роля за загубата на популярност, като улеснил идването на претендента Йоан Асен и възкачването му на българския престол през 1218 г. В същото време обаче възцаряването на новия български владетел не променило водената от Борил политика. Йоан II Асен (1218–1241) потвърдил мирните отношения с Латинската империя, а числеността на куманите в неговите войски била ограничена. В обобщение Dall'Aglio предполага, че ограниченото участие на куманите било следствие от намесата им във враждите и конфликтите между руските княжества, а след 1223 г. и битката при Калка – от татарската опасност, която заплашила пряко земите на Кумания. Всичко това звучи логично, но дори и в горния ред на разсъждения въпросът за нарушените българо-кумански отношения след 1211 г. остава открит. Доводите за ангажираност на куманите през третото десетилетие на века са убедителни, но дали това са единствените причини?

На първо място, трябва да изместим фокуса на изследване, тъй като изследователите традиционно концентрират своето внимание върху унгаро-куманските, българо-латинските, българо-никейските и българо-епирските конфликти и съюзи през разглеждания период. Естествено, отчита се и влиянието на Кумания на север и североизток, но все пак се дискутират основно отношенията по оста Унгария – България – Латинска империя – Никейска империя. В действителност както в тези времена, така и днес историческите процеси били под влияние на множество центрове и събития в по-близък и по-отдалечен периметър. В търсенето на отговор на въпроса за промяната в българо-куманските отношения трябва да анализираме по-подробно ролята на източник на военно-политическо влияние, който се появил в областта Бурценланд в началото на второто десетилетие на XIII в. – Тевтонският орден.

Както беше посочено по-горе, ролята на ордена върху куманската активност на юг от Дунав е загатната, но не и подробно анализирана. Възможно ли е наистина военните неуспехи при Борил да са били следствие от нарушаването на традиционните съюзни отношения с куманите в резултат от променената ситуация не само на юг, но и на север от река Дунав? Тук бих изтъкнал няколко съображения. Анализирайки информацията за куманско участие в бунта във Видин от 1211 г. (или 1213 г.), бих подчертал, че крепостта е доста отдалечена от териториите на основните кумански съюзници и наемници – кланове, подчинени на куманските династии Бурджогли или Итогли, които властвали по река Днепър. Става въпрос за разстояние от над 1000 километра, което било значително препятствие. Ако приемем обаче, че въпросните кумански вождове били водачи на кланове и племена, пребиваващи временно или постоянно във Влашката низина, то събитията изглеждат обясними, тъй като разстоянието от Видин до Плоещ например, в южните предпланини на Карпатите, е около 300–350 км.

Връщайки се към проблема за бунта срещу Борил с център Видин, можем да отбележим следните мнения и позиции. Васил Златарски, Петър Ников и Геновева Цанкова-Петкова приемат, че бунтът избухнал и е бил потушен с унгарска помощ през 1211 г. Според Ани Данчева-Василева бунтът може да се постави хронологически близо до обвързването на България, Унгария и Латинската империя⁶. Логична и сериозно аргументирана е позицията на Н. Илиев, който приема, че този бунт трябва да бъде датиран през пролетта и лятото на 1213 г. [Илиев, Н. 1984, с. 90]. Към разнообразието от мнения можем да добавим също позицията на Victor Spinei, според когото през 1210 г. кумани, предвождани от трима вождове, атакували унгарски войски, които прекосявали Олтения⁷ на път към Видин. Според

⁶ [Данчева-Василева, А. 1985, с. 107]. Данчева-Василева правилно отбелязва, че молбата на Борил за помощ, отправена към унгарския владетел, свидетелства за предварително установени мирни и съюзни отношения. Също така А. Данчева-Василева привлича допълнителен документ в подкрепа на тезата за датиране на бунта във Видин през 1213 или 1214 г. – грамота от архива на рода Фестерич, публикувана за пръв път през 1975 г., която свидетелства за унгарско пратеничество до Борил през есента на 1213 или пролетта на 1214 г.

⁷ Олтения е исторически регион в западната част на Влашката низина, дн. Румъния, с граници Южните Карпати на север и северозапад, река Дунав на юг и река Олт на изток.

Spinei последните били изпратени от унгарския крал Андрей II (1205–1235) в помощ на Борил, а куманите в случая действали агресивно в опит да защитят територията си. Според същия автор причината за този сблъсък най-вероятно била подкрепата на тези кумански вождове за бунта срещу Борил във Видин. Важното в случая е, че Spinei описва тези кумани във Влашката низина, което изглежда логично предвид останалите обстоятелства [Spinei, V. 1986, p. 97]. Оставяйки без коментар твърде спорната позиция, че това се случило през 1210 г., то информацията за крайно изострени, враждебни отношения между Борил и кумани във Влашката низина определено заслужава внимание. Дори да отнесем въпросния поход към 1211 г. (или към 1213 г.), то това свидетелства за коренна промяна в българо-куманските отношения. Нека разгледаме останалите сведения от писмените извори и се опитаме да отговорим на въпроса: Кое е последното сигурно свидетелство за участие на кумани във военните кампании на Борил?

Известно е, че след възкачването си на престола в Търново, Борил продължил войната срещу латинците, започната при управлението на Калоян. Според Валансиен, още в началото на кампанията от 1208 г., във войските на Борил имало многочислени кумани [Анри дьо Валансиен, *История...*, с. 35]. Каква част от тези кумани са взели участие в битката при Филипопол от 1 август 1208 г., остава неясно. Вероятно по-голямата част от тях напуснали военния театър още в началото на лятото, подобно на кампаниите от 1205, 1206 и 1207 г. Според Пламен Павлов император Хенрих неслучайно избира „горещия” сезон, тъй като очевидно бил добре запознат със сезонния характер на куманската военна помощ, но Борил намерил начин да си осигури куманска конница дори през летните месеци [вж. Павлов, П. *Слаб владетел...*, pass.].

Изходът от сражението при Филипопол обаче води до извода, че тази конница не била толкова многобройна, колкото при походите на Калоян от 1205 г. и 1206 г. Следващото ясно сведение за куманско участие във военните действия при Борил се отнася към 1211 г. (според някои изследователи към предходната 1210 г.) [Longnon, J. 1978, p. 144]. През април 1211 г. (или 1210 г.) българи и кумани се появили в Югозточна Тракия [Prinzing, G. 1973, pp. 48–51]. Според Васил Златарски бързото оттегляне на Борил пред войските на латинския император Хенрих през април 1211 г. било предизвикано от избухналият през пролетта на същата година бунт в Северозападна България с център Видин, който бил подкрепен от кумани [Златарски, В. 1972, с. 304].

Ако се вгледаме внимателно в изворите, описващи въпросните събития от пролетта на 1211 г., откриваме видимо противоречие. От една страна, в похода на Борил срещу латинците участвали кумани, а от друга – бунтът във Видин от същата пролет бил също подкрепен от кумани. Това противоречие може да бъде обяснено с по-късно датиране на бунта – например през 1213 г. Дори и при този вариант, можем да допуснем наличието на две противоположни тенденции в кумано-българските отношения след 1210–1211 г. – от една страна, кумански кланове, които били лоялни и верни съюзници на българския владетел, а от друга – кумански вождове, действащи срещу Борил.

Продължавайки с хронологията на куманското участие, можем да посочим, че през лятото на 1211 г. в сражение при битолското поле войските на Борил и неговия съюзник Стрез претърпели поражение от обединените сили на латинци и епирци. Не е ясна числеността на куманите, но можем да предположим, че е била ниска. Тежкото поражение е допълнителен довод в подкрепа на подобно предположение. Явно през летните месеци куманското участие намалявало рязко и тази тенденция е очевидна при всички военни кампании на първите Асеновци. През същата 1211 г. Борил предприел нов поход към Солун, като куманското участие в него е твърде неясно. Две години по-късно в съюз със Стрез Борил отново предприел поход срещу Солунското кралство, но отново остава неясно дали в похода са участвали и кумани. Подобна е и ситуацията около следващия поход на българския владетел през 1213 г. – срещу латините и техния съюзник Алексей Слав. Неуспехите в последните два похода водят до предположението, че в тези кампании Борил не разчитал на големи кумански контингенти.

Гореизложеното води до извода, че в периода между 1210 (или 1211) и 1213 г. настъпила рязка промяна в куманската военна помощ, характерна за периода 1186–1210 г. Последвалите събития до 1217 г. остават неясни. Със сигурност знаем, че Борил се развел с царицата куманка и се оженил за племенница на император Хенрих (най-вероятно Елизабет, дъщеря на Пиер и Йоланта дьо Куртене), като бил договорен също брак между унгарския престолонаследник Бела и дъщеря на Борил. Това отбелязало драматичен обрат в отношенията с куманите.

В търсене на вероятните причини можем да посочим следното. Някои от събитията в периода 1211–1213 г. водят до предположението, че куманите съюзници (или поне част от тях) излезли извън

контрол. Не на последно място, религиозните различия също били пречка за стабилни, трайни българо-кумански отношения. Също показателен е и фактът, че куманите не присъствали ярко в борбата на претендента Йоан Асен за престола през 1217–1218 г.⁸ Твърде вероятно основните причини за това се крият както в нарушените българо-кумански връзки при Борил, така и в ангажираността на дунавските кумани на север и североизток – в борбата с Тевтонския орден и в междусобните борби между руските княжества.

Въпреки археологическите открития и многобройните изследвания от последните десетилетия историята на куманите в земите на днешна Молдова и Румъния остава забулена в загадки и предположения. Писмените извори представят еднотипна информация, свързана основно с техния бит, начин на воюване, имената и делата на някои кумански вождове и династии. Особено неясен е периодът XI–XII в. В последните години археолозите осъществиха значителен напредък в разкриване на материалната култура на тези племена, но въпреки натрупания доказателствен материал, категоричните и крайни заключения са твърде рисковани, тъй като номадският поселищен живот и некрополите в тези територии са свързани не само с куманите, но също с узи, печенези и татари. Ето защо разграничаването на куманските следи и артефакти от общата номадска картина в периода XI–XIII в. е трудна задача. Все пак, тази обща картина е единствената база за анализ на номадското присъствие в територии от днешна Румъния и Молдова (фиг. 1)⁹.

Пряко свързан с въпроса за демографската картина в земите на Кумания на север от Дунав е и проблемът за числеността на куманските войски. Според някои изследователи писмените сведения за числеността на куманските армии могат да бъдат приети за достоверни¹⁰. Интерес предизвикват възможностите за определяне на номадските територии, на приблизителната численост на населението, както и на приблизителната численост на военния потенциал през въпросния период на базата на процента погребения, в които се открива въоръжение. На първо място, археологическата карта на номадското присъствие във въпросните територии между Днестър, Карпатите и Дунав в продължение на три века води до предположението, че куманската численост в тези земи едва ли е превишавала 100 000 души. Това определено поставя под въпрос писмените сведения за численост на куманските армии в българо-латинските войни от порядъка на десетки хиляди конници. Разбира се, предполагаемата обща численост от около 100 000 души касае най-югозападните територии на огромната Кумания, като съществува възможност Петър, Асен и Калоян да са привличали кумански съюзници и наемници и от други, по-източни кумански родове и племена, но дори и в такъв вариант, представяната в изворите численост на куманските войски е най-вероятно преувеличена.

На базата на наличните писмени и археологически свидетелства можем да заключим, че голяма част от куманските съюзници и наемници в края на XII и през първото десетилетие на XIII в. пристигали от земи в западните крайнини на Кумания, т.е. дн. Молдова. Успоредно с това обаче трябва да допуснем и вероятността част от тези съюзници и наемници да са били кумани, които пребивавали трайно или сезонно във Влашката низина. Бунтът на куманските вождове срещу Борил е показателен за това. Тук едва ли става дума за родове и племена от земите на Молдова, а по-скоро за кланове, които се стремели към контрол над Влашката низина. Това би обяснило и по-логично присъствието им в бунт срещу Борил с център Видин. Въпреки че тези събития не са съвсем ясни, те свидетелстват за влошени българо-кумански отношения. Логично е да приемем, че подобно влошаване било следствие от комплексни, многопосочни фактори, т.е. от съществена промяна във военно-политическото статукво. Част от тази променена картина е появата на Тевтонския орден в Бурценланд през 1211 г. и успехите на ордена срещу куманите в периода 1212–1222 г.

⁸ Според някои автори, малолетните Йоан Асен и Александър били отведени през 1207 г. при куманите, а по-късно – в Киевското княжество. Кога всъщност е било това „по-късно“ и дали това преместване не било предизвикано от влошените отношения с куманите през 1211–1213 г.?

⁹ [Poniță, A. 2010, pp. 127–128]. В статията авторът анализира 581 номадски погребения в 156 места от периода X–XIII в. Основната част от местата и от погребаните индивиди са на територията на Молдова, а малка – на територията на Влашко. Авторът обобщава, че погребенията с елементи на въоръжение са 12%–13%. Ако свържем това с предположението, че в своя демографски и политически разцвет куманите в тези територии са наброявали около или не много над 100 000 души, то въоръжените или войните биха наброявали 12 000–15 000 души.

¹⁰ [Плетнёва, С. 2010, с. 144–145]. Светлана Плетнёва приема, че куманските войски често били изключително многобройни: през 1060 г. в Чернигов нахлули 12 000 кумани, през 1128 – 7000, през 1159 в Киевската земя – 20 000.

Ценни сведения за влиянието на тевтонското настаняване в Югоизточна Трансилвания върху куманите предоставят някои латински документи. На първо място това са четири грамоти на крал Андрей II в полза на тевтонците в Бурценланд [Zimmermann, H. 2000, pp. 162–193; Hautala, R. 2015 б, pp. 80–89]. В навечерието на въпросните събития областта Бурценланд била населена основно с немски колонисти, тъй като поради разорителните кумански набези била изоставена от местното население от маджари и секеи¹¹.

Най важни от гледна точка на поставените по-горе въпроси са първите три грамоти – от 1211, 1212 и 1215 г., които съдържат информация за настаняването на ордена в Бурценланд и за експанзията на тевтонците в земите на куманите отвъд Карпатите. Изключително интересна и ценна информация по въпроса предоставят няколко папски писма до унгарския крал Андрей II, свързани с действията на тевтонците в Бурценланд в периода 1211–1225 г. Тези документи свидетелстват, че унгарският владетел поканил тевтонците с цел организиране на ефективна защита на Бурценланд от честите кумански рейдове. Въпросните писма свидетелстват за успешните действия на ордена срещу куманите и за разширяването на завзетите територии на изток и югоизток от Карпатите [Хаугала, Р. 2015 б, с. 96–114]. Първата грамота свидетелства за настаняването на Тевтонския орден в Бурценланд и за причината – куманската опасност [Zimmermann, H. 2000, pp. 162–163; Hautala, R. 2015, pp. 80–89]. Грамотата била издадена от кралската канцелария на Андрей II след месец май 1211 г. Тя свидетелства както за официалната, целенасочена кралска политика за заселване на немски колонисти, така и за настаняване на тевтонски рицари в Бурценланд. В този документ унгарският владетел определя насоката на териториалната експанзия на тевтонците в отвъдкарпатските територии, подчертавайки опасността от куманите за земята, наричана Бурценланд. Насоката на действията на тевтонците, зададена в грамотата на унгарския крал от 1211 г., се подкрепя и от писма на папа Григорий IX, в които като причина за настаняването на тевтонците се посочват честите и разорителни кумански набези в земите на Бурценланд¹². До идването на тевтонците през 1211 г. защитата на Бурценланд била поверена на печенежки отряди, които охранявали седем планински прохода, но въпросните писма свидетелстват косвено за нейната неефективност. Ето защо унгарският владетел пристъпил към търсене на нова военна сила, способна да спре куманите. Както свидетелстват въпросните грамоти, кралят дал разрешение на тевтонците да строят дървени крепости, които се оказали ефективни както за защитата на Бурценланд, така и за последвалата експанзия и укрепването на новите завоевания на ордена отвъд Карпатите.

От гледна точка на основните въпроси на настоящото изследване въпросните грамоти и писма свидетелстват пряко и косвено за началото на тевтоно-кумански военен конфликт през 1211–1212 г. Можем да приемем също, че в резултат от това куманите в земите между Днестър и Дунав били сериозно ангажирани, както и че това довело до ограничено участие на кумански отряди във военните кампании на Борил. Ярکو свидетелство за това е друга грамота на Андрей II от 1212 г., даряваща допълнителни привилегии на ордена, според която тевтонците, настанени наскоро по границата, отбивали постоянните нападения на куманите, подлагайки се на смъртна опасност в защита на кралството [Zimmermann, H. 2000, pp. 164–165]. Друга грамота на унгарския владетел от 1215 г. води до извода, че по това време тевтонците контролирали напълно Бурценланд и граничните територии, като навлизали в земите на куманите¹³.

¹¹ Според унгарските хроники, секеите били потомци на Атиловите хуни, но най-вероятно били потомци на евразийски номади. Някои автори смятат, че секеите били родствени на хазарите, но през IX в. се обединили с маджарите при тяхната миграция на запад към Панония и Трансилвания. През 1008 г. маджарският крал Ищван I заселил секеите като гранично население по южните и югоизточните граници на Трансилвания.

¹² Съществуват две тези относно това кои са били куманите, нападащи Бурценланд. Според едната това били кумани, които през пролетта и ранното лято мигрирали със стадата и семействата си към Карпатите, като осъществявали нападения през седем прохода. Според втората теза, базирана върху косвени сведения за кумански нашествия през зимните месеци, тези кумани се намирали по-близо до земите на Бурценланд. Тук бих лансирал хипотезата, че въпросните нападения били осъществявани през прохода Бузю и през други близки проходи, или най-общо – от територии между дн. град Бузю и гр. Фоскани на запад-северозапад. Пряката и косвената информация от унгарските харти и от папските писма визира именно този регион.

¹³ Оригиналът на тази грамота от 1215 г. бил загубен, но възстановен по писмо на папа Григорий IX до Андрей II от 26 април 1231 г.

От гледна точка на събитията на юг по-важно е, че въпросните документи свидетелстват за засилена военна активност на куманите в Трансилвания в края на XII и началото на XIII в. Дали и доколко можем да свържем това с българо-унгарските конфликти от 1192–1193, 1195 и 1202–1204 г., остава под въпрос [Димитров, Хр. 1998, с. 124]. Твърде възможно е Петър и Асен да са действали с куманска помощ срещу унгарците през 1192–1193 г., а Калоян да е съгласувал със своите съюзници-кумани съвместни военни действия срещу унгарското кралство през 1203–1204 г. Със сигурност конфликтът с унгарците избухнал отново през 1208 г. и продължил до българо-унгарския договор от 1214 г. Логично е да приемем също, че част от тези съюзнически кумански действия били насочени към Трансилвания. Ето защо не бива да изключваме пряка връзка между българо-унгарските конфликти от края на XII – нач. на XIII в., куманските нападения над Бурценланд и последвалото настаняване на тевтонците в областта след 1211 г. Можем също да приемем, че влошената ситуация за куманите на север от Дунав и на запад от Днестър след 1212 г., и най-вече в периода 1215–1222 г. оказала съществено влияние върху България. При това положение търсенето на пряка или косвена връзка между действията на тевтонците в земите на куманите между Днестър и Дунав и бунта във Видин от 1213 г. изглежда логично. В този ред на мисли възможно е бунтът срещу Борил да е бил подкрепен от кумански вождове, за които ситуацията по границите на Бурценланд и очертаващото се българо-унгарско сближение представлявали пряка заплаха.

В този период не откриваме писмени сведения за мащабни кумански действия на юг от Дунав. Най-вероятно една от главните причини за нестабилността на Борил на престола в последните години на неговото управление е в липсата на мощна куманска подкрепа поради развоя на събитията на север, между Карпатите и Долен Дунав. Причините за това прекъсване на традиционния българо-кумански съюз остават неясни, но в общи линии съществуват две вероятности. Първата е свързана с участие на кумански вождове в бунта срещу Борил, а втората е пряко отражение на събитията по тевтоно-куманската граница след 1211 г. Напълно възможно е също двете да са пряко свързани.

Последната от посочените по-горе грамоти, датираща от 1222 г., разкрива важна информация за териториалната експанзия на тевтонците [Zimmermann, H. 2000, pp. 169–172; Хаутала, Р. 2015 а, с. 23–24]. Според нея унгарският монарх разширил правата на ордена над нови територии, които се простирали до земите на бродниците¹⁴ в днешна Южна Молдова, и до река Дунав и североизточните части на Влашката низина. Тази грамота потвърждава тевтонското владение на бивши кумански територии на изток и югоизток от Карпатите и свидетелства, че куманите били под силен тевтонски натиск. Вероятно в своите завоевания след 1215 г. тевтонците на практика прекъснали частично или напълно пряката сухопътна връзка между куманските територии по Днестър и тези между южните склонове на Карпатите и Долен Дунав (фиг. 2). На практика, след 1215 г. реалните възможности за изпращане на сериозна военна помощ за българския владетел от кланове в днешна Молдова били силно ограничени. Що се отнася до предполагаеми кумански групи във Влашката низина, те явно не били достатъчно многоброен, силен и надежден съюзник. Най-вероятно, поради описаните по-горе обстоятелства, куманите били пренебрегнати от българския владетел, който се насочил към сближение с Унгария и с Латинската империя.

Допълнителни сведения за военните успехи и за териториалната експанзия на тевтонците на югоизток от Бурценланд дават две папски писма от декември 1223 г., адресирани до архиепископа на Естергом. В тях папата посочва успехите на тевтонците и призовава епископа за съдействие в привличането на заселници, които да затвърдят военните успехи на братята от ордена [Zimmermann, H. 2000, pp. 175–176, 177; Hautala, R. 2015, p. 85]. През 1225 г. унгаро-тевтонското сътрудничество приключило драматично с навлизането на краля с войски и с прогонването на братята от Бурценланд и от кралството, но последиците от военното присъствие на ордена били трайни. В писмо до унгарския престолонаследник от 26 април 1231 г. папа Григорий IX посочва, че тевтонците построили няколко здрави укрепления в земите на Кумания [Zimmermann, H. 2000, pp. 198–199; Hautala, R. 2015, p. 86]. Също така писмото свидетелства, че тези крепости възпрепятствали куманите от нови походи към Трансилвания. Ето защо те се опитали да ги превземат и унищожат, но без резултат.

В заключение бих отбелязал, че в резултат от сближението с унгарците след 1213 г. Борил без съмнение влязъл в сериозен конфликт с влиятелни кумански вождове между Днестър, Карпатите и Дунав. Началото на тази тенденция вероятно е свързано със събития от 1210–1211 г., но открит конфликт

¹⁴ Според някои изследователи бродниците били племе от тюркски произход и били родствени на куманите.

избухнал през 1213 г. В ситуация на тежка война между унгарската корона, подкрепена от силите на Тевтонския орден, и куманите, българо-унгарският мир без съмнение включвал отказ от пряка или косвена подкрепа за бившите кумански съюзници на север от Дунав. Още повече, че по това време българският владетел най-вероятно не можел да разчита на техни войски, тъй като основните кумански сили воювали с тевтонците в Бурценланд и на изток от Карпатите. Противното, т.е. подкрепа за куманите в този конфликт от страна на Борил, означавало продължаване на войната с Унгария, силен папски натиск и задълбочаване на конфликта с Латинската империя.

На базата на гореизложеното можем да очертаем следната картина. Вероятно, още в периода 1208–1210 г. между Борил и някои кумански вождове и кланове се зародили остри противоречия. Въпреки това българският владетел разчитал на традиционни съюзници от земите на днешна Бесарабия, но в резултат от тевтонско-куманската война този ресурс ставал все по-ограничен и несигурен в следващите няколко години (1211–1213). Изправен пред този проблем, Борил предприел сближение с Унгария. В този контекст куманското участие в бунта срещу Борил може да се приеме като логичен и в известна степен очакван отговор и реакция срещу българо-унгарския съюз¹⁵.

Вероятният кумански произход на Асеновци може, разбира се, да обясни здравите българо-кумански връзки и съюз в периода 1186–1208 г., но събитията след 1211 г. свидетелстват за сложни и обтегнати отношения с някои от куманските кланове. Това свидетелства, че тесните връзки от предходния период не били резултат основно и единствено на родствени връзки, а на общ политически и военен интерес. Ето защо споровете *за* и *против* куманския произход на Асеновци са в известен смисъл безсмислени.

В обобщение бих подчертал пряката връзка между тевтонско-куманския сблъсък от периода 1211–1222 г. и политическата преориентация на българското царство след 1213 г. Първото не предопределя второто, но е съществен фактор в промяната на статуквото. Възможните мотиви зад политическия завой на Борил могат да се очертаят в три посоки: ангажираността на куманите в конфликта с Тевтонския орден, стремеж към нормализиране на отношенията с Унгария и с латинците в Константинопол, и не на последно по значение място – стремеж към ограничаване на куманското влияние във възстановеното българско царство. Каквато и да е основната причина и мотивация за политическия обрат от 1214 г., неговите последствия били трайни и съдбоносни. Татаро-монголското нашествие изиграло ролята на допълнителен и тежък удар, който сложил край на куманското влияние в европейския Югоизток. Никога повече куманите не присъствали толкова ярко, масово и решително във военните действия и в политиката на средновековна България.

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

Архивни източници / извори

Анри дьо Валансиен, История... – Анри дьо Валансиен. История на император Анри. София: Полис, 2009. [Anri dyo Valansien. Istoriya na imperator Anri. Sofia: Polis, 2009.]

Жофроа дьо Вилардуен, Завладяването... – Жофроа дьо Вилардуен. Завладяването на Константинопол. София, 1985. [Zhofroa dyo Vilarduen. Zavladyaneto na Konstantinopol. Sofia, 1985.]

Georgius Acropolitae, Historia... – Georgius Acropolitae. Historia. – В: Гръцки извори за българската история (ГИБИ), т. VIII, София, 151–213. [Georgius Acropolitae. Historia. – V: Gratski izvori za balgarskata istoriya (GIBI), t. VIII, Sofia, 1972, 151–213.]

Innocentius III, Caloiohannes rex... – Innocentius III papa – Caloiohannes rex. – В: Латински извори за българската история (ЛИБИ), т. III. София, 1965, 307–379. [Innocentius III papa – Caloiohannes rex. – V: Latinski izvori za balgarskata istoriya (LIBI), t. III. Sofia, 307–379.]

Litterae Henrici... – Litterae Henrici Constantinopolitani imperatoris ad dominum papam de debellatione Voullae apud Philipopolim. – In: Patrologia Latina (PL), t. CCXV, Paris, 1855, col. 1522–1523.

¹⁵ [Димитров, Х. 1998, с. 125]. В този контекст тезата на Христо Димитров звучи убедително, тъй като последният смята, че унгарската помощ за потушаване на бунта срещу Борил във Видинската и Браничевска области не е била на цената на отстъпването на последната от българския владетел. Тъкмо обратното. Според Хр. Димитров унгарската помощ през 1213 – 1214 г. е била израз на съюзни отношения и лоялност към Борил, а под унгарска власт всъщност била не Браничевската, а Белградската област, отнета от българите още в началото на управлението на Борил – през 1208 г.

Nicetae Choniatae, Historia... – Nicetē Choniatē. Historia. – В: Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. XI, София, 1983, 8–94. [Nicetae Choniatae. Historia. – V: Gratski izvori za balgarskata istoriya (GIBI). T. XI. Sofia, 8–94.]

Robert de Clari, La conquete... – Robert de Clari. La conquete de Constantinople. Paris, 1974.

Theodori Scutariotae, Compendium... – Theodori Scutariotae Compendium chronicum. – В: Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. VIII. София, 1972, 214–304. [Theodori Scutariotae Compendium chronicum. – V: Gratski izvori za balgarskata istoriya (GIBI). T. VIII. Sofiya, 1972, 214–304.]

Публикации

Данчева-Василева, А. 1985 – А. Данчева-Василева. България и Латинската империя (1204–1261). София, 1985. [A. Dancheva-Vasileva. Bulgaria i Latinskata imperiya (1204–1261). Sofia, 1985.]

Димитров, Х. 1998 – Хр. Димитров. Балгаро-унгарски отношения през Средновековието. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1998. [Hr. Dimitrov. Balgaro-ungarski otnosheniya prez Srednovekovieto. Sofia: Akad. izd. „Prof. Marin Drinov“, 1998.]

Златарски, В. 1972 – В. Златарски. История на българската държава през средните векове. Томъ III. Второ българско царство. България при Асеневци (1187–1280). София, 1972. [V. Zlatarski. Istoriya na balgarskata darzhava preza srednite vekove. Tom III. Vtoro balgarsko tsarstvo. Bulgaria pri Asenevtsi (1187–1280). Sofia, 1972.]

Илиев, Н. 1984 – Н. Илиев. Относно времето на потушаването на бунта срещу цар Борил във Видин. – Известия на музеите в Северозападна България. Т. 9. София: Наука и изкуство, 1984, 85–94. [N. Iliev. Otnosno vremeto na potushavaneto na bunta sreshu tsar Boril vav Vidin. – Izvestiya na muzeite v Severozapadna Bulgaria. T. 9. Sofia: Nauka i izkustvo, 1984, 85–94.]

Иванов, И. 2017 – И. Иванов. Свои и чужди: образът на унгарци, хуни, българи, гърци, кумани, татари, сърби и власи в „Chronica Picta“ от XIV в. – В: Balcanica 32. Средновековните Балкани като световен кръстопът. Контакти и обмен. София: Тендрил, 2017, 153–164. [I. Ivanov. Svoi i chuzhdi: obrazat na ungartsii, huni, balgari, gartsii, kumani, tatari, sarbi i vlasi v „Chronica Picta“ ot XIV v. – V: Balcanica 32. Srednovekovnite Balkani kato svetoven krastopat. Kontakti i obmen. Sofia: Tendril, 2017, 153–164.]

Николов, А. 2008 – Ал. Николов, „Гостите“ на средновековна Унгария: немската и куманската колонизация и полусите на средновековната интеграция (XI–XV в.). – Mediaevalia Christiana, 2, 2008, 30–45. [Al. Nikolov, „Gostite“ na srednovekovna Ungariya: nemskata i kumanskata kolonizatsiya i polyusite na srednovekovnata integratsiya (XI–XV v.). – Mediaevalia Christiana, 2, 2008, 30–45.]

Павлов, П. 1989 – Пл. Павлов. Средновековна България и Куманите. Военнополитически отношения (1186–1241 г.). – В: Трудове на Великотърновския Университет „Св. св. Кирил и Методий“. История 27. Велико Търново: Унив. изд. „Кирил и Методий“, 1989, 9–59. [Pl. Pavlov, Srednovekovna Bulgaria i Kumanite. Voennopoliticheski otnosheniya (1186 – 1241 g.). – V: Trudove na Velikotarnovskiya Universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Istoriya 27. Veliko Tarnovo: Univ. izd. „Kiril i Metodiy“, 1989, 9–59.]

Павлов, П. 2009 – Пл. Павлов. Половцы во внутривосточной жизни Византии и Болгарии (XIII–XIV вв.) – Stratum plus, 6. Причерноморские этюды. Санкт Петербург, 2009, 388–409. [Pl. Pavlov. Polovtsy vo vnutripoliticheskoy zhizni Vizantii i Bolgarii (XIII–XIV vv.) – Stratum plus, 6. Prichernomorskie etyudy. Sankt Peterburg, 2009, 388–409.]

Плетнёва, Св. 2010 – Св. Плетнёва. Половцы. Москва, 2010. [Sv. Pletnyova. Polovtsy. Moskva, 2010.]

Князький, И. О. 1988 – И. О. Князький. Половцы в Днестровско-Карпатских землях и Нижнем Подунавье в конце XII – первых десятилетиях XIII в. – В: Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. Кишинев: Штиинца, 1988, 22–32. [I.O. Knyaz'kiy. Polovtsy v Dnestrovsko-Karpatstikh zemlyakh i Nizhnem Podunav'ye v kontse XII – pervykh desyatilet'yakh XIII v. – V: Sotsial'no-ekonomicheskaya i politicheskaya istoriya Moldavii perioda feodalizma. Kishinev: Shtiintsa, 1988, 22–32.]

Расовский, Д. 1939 – Д. Расовский. Роль половцев в войнах Асеней с Византийской и Латинской империями (1186–1207 гг.) – Списание на БАН, т. 58, 1939, 203–211. [D. Rasovskiy. Rol' polovtsev v voynakh Aseney s Vizantiyskoy i Latinskoy imperiyami (1186 – 1207 gg.) – Spisanie na BAN, t. 58, 1939, 203–211.]

Расовский, Д. 2002 – Д. Расовский. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии. – В: Из истории русской культуры. Том II. Книга 1. Киевская и Московская Русь. Москва: Языки славянской культуры, 2002, 82–142. [Rasovskiy, D. Pechenegi, torki i berendei na Rusi i v Ugrii. – V: Iz istorii russkoy kul'tury. Tom II. Kniga 1. Kiyevskaya i Moskovskaya Rus'. Moskva: Yazyki slavyanskoy kul'tury, 2002, 82–142.]

Русев, Н. Д., Редина, Е. Ф. 2015 – Н. Д. Русев, Е. Ф. Редина. Погребение кочевника с византийскими монетами у озера Катлабух и развитие этнополитической ситуации на Нижнем Дунае в XII веке. – Stratum plus, 6, 2015, 99–107. [N. D. Russev, E. F. Redina. Pogrebeniye kochevnika s vizantiyskimi monetami u ozera Katlabukh i razvitiye etnopoliticheskoy situatsii na Nizhnem Dunaye v XII veke. – Stratum plus, 6, 2015, 99–107.]

Хаутала, Р. 2015 а – Р. Хаутала. Грамоты венгерского короля Андрея II, предоставленные Тевтонским рыцарям в Трансильвании: латинские тексты, переводы и комментарии. – Золотоордынская цивилизация, № 8, 2015, 13–31. [R. Khautala. Gramoty vengerskogo korolya Andreyia II, predostavlennyye Tevtonskim rytsaryam v Transil'vanii: latinskiye teksty, perevody i kommentarii. – Zolotoordynskaya tsivilizatsiya, № 8, 2015, 13–31.]

Хаутала, Р. 2015 б – Р. Хаутала. Папские послания в Венгрию, касающиеся перебивания тевтонских рыцарей в Трансильвании (1211–1225). – Петербургские славянские и балканские исследования, № 1. Январь–Июнь, 2015, 96–114. [R. Khaotala. Papskiye poslaniya v Vengriyu, kasayushchiesya perebyvaniya tevtonskikh rytsarey v Transilvanii (1211–1225). – Peterburgskiyе slavyanskiye i balkanskiye issledovaniya, № 1. Yanvar’–Iyun’, 2015, 96–114.]

Цанкова-Петкова, Г. 1978 – Г. Цанкова-Петкова. България при Асеневици. София, 1978. [Tsankova-Petkova, G. Balgaria pri Asenevtsi. Sofia, 1978.]

Dall’Agljo, F. 2013 – Fr. Dall’Agljo. The interaction between nomadic and sedentary peoples on the Lower Danube: the Cumans and the “Second Bulgarian Empire”. – In: The Steppe Lands and the World Beyond Them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday. Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 299–315.

Diaconu, P. 1978 – P. Diaconu. Les Coumans au Bas-Danube aux XI-e – XIII-e s. Bucharest, 1978.

Glassl, H. 1971 – H. Glassl. Der deutsche Orden im Burzenland und in Kumanien (1211–1225). – In: Ungarn: Jahrbuch der Presseagentur Budapress. Bd. 3. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1971, 22–49.

Hautala, R. 2015 a – R. Hautala. Chapters of the Hungarian King Andrew II Granted to the Teutonic Knights in Transylvania: Latin Texts, Translation into Russian, and Commentaries. – In: Golden Horde Civilization, № 8, 2015, 13–31.

Hautala, R. 2015 b – R. Hautala. The Teutonic Knights’ Military Confrontation with the Cumans during Their Stay in Transylvania (1211–1225). – In: Golden Horde Civilization, № 8, 2015, 80–90.

Hunyadi, Z. 2008 – Z. Hunyadi. The Teutonic Order in Burzenland (1211–1225): New Re-considerations. – In: L’Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltico. (Bari–Lecce–Brindisi, 14–16 settembre 2006). Galatina: Congedo Editore, 2008, 151–162.

Ioniță, A. 2010 – A. Ioniță. Structures de pouvoir et populations au Nord du Danube aux Xe–XIIIe siècles reflétées par les découvertes funéraires. – Transylvanian Review, Vol 19, Supplement No. 5: 1, 2010, 115–134.

Longnon, J. 1978 – J. Longnon. Les compagnons de Villehardouin. Recherches sur les croisés de la quatrième croisade. Genève: Droz, 1978.

Madgearu, A. 2017 – Al. Madgearu. The Asanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185–1280). Leiden: Brill, 2017.

Nikolov, A. 2005 – Al. Nikolov. Cumani Bellatores in the Second Bulgarian State (1185–1396). – In: Annual of the Medieval Studies Department, vol 11, CEU- Budapest, 2005, 223–229.

Papacostea, Ș. 1993 – Ș. Papacostea. Românii în secolul al XIII-lea între Cruciată și Imperiul Mongol. București: Editura Enciclopedică, 1993.

Prinzing, G. 1973 – G. Prinzing. Der Brief Kaiser Heinrichs von Konstantinopel vom 13. Januar 1212. Überlieferungsgeschichte, Neue edition und Kommentar. – Byzantion, Bd. 43, 1973, 48–51.

Shlomo, L. 2010 – L. Shlomo. Between the Latin Kingdom of Jerusalem and Burzenland in Medieval Hungary. – The Middle Ages and the Crusades. № 10 (Jan. – Jun), 2010, 184–195.

Spinei, V. 1986 – V. Spinei. Moldavia in the 11th–14th centuries. Bucharest: Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1986.

Spinei, V. 2008 – V. Spinei. The Cuman Bishopric: Genesis and Evolution. – In: The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. Leiden, the Netherlands; Boston, MA: Brill Academic Publishers, 2008, 413–456.

Spinei, V. 2009 – V. Spinei. The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century. Leiden, the Netherlands: Brill Academic Publishers, 2009.

Stoyanov, V. 2002 – V. Stoyanov. Kumans in Bulgarian History (Eleventh – Fourteenth Centuries). – In: The Turks. Vol. 1: Early Ages, Part 9: Turks in East Europe. Ankara, 2002, 680–689.

Vásáry, I. 2005 – I. Vásáry. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. Cambridge; New York: Cambridge University Press 2005.

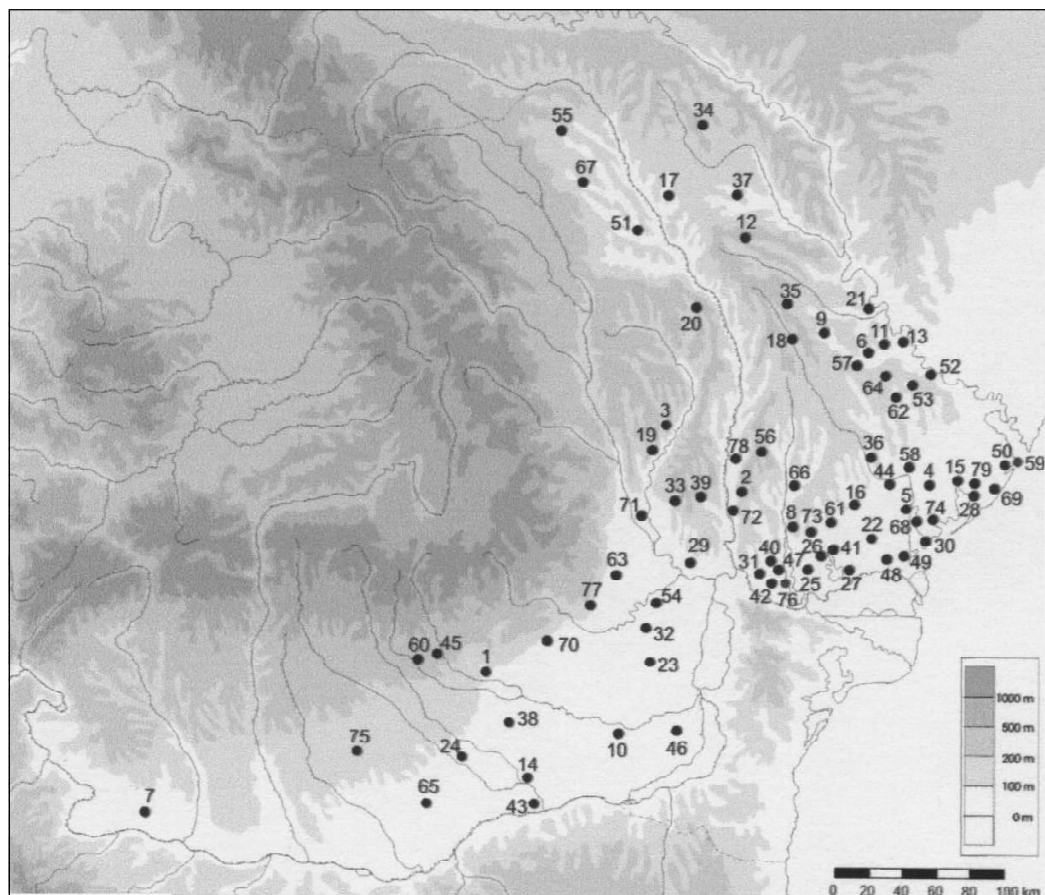
Zimmermann, H. 2000 – H. Zimmermann. Der Deutsche Orden im Burzenland. Eine diplomatische Untersuchung. Köln: Böhlau Verlag GmbH&Cie, 2000, 162–193.

Интернет-базираны източници

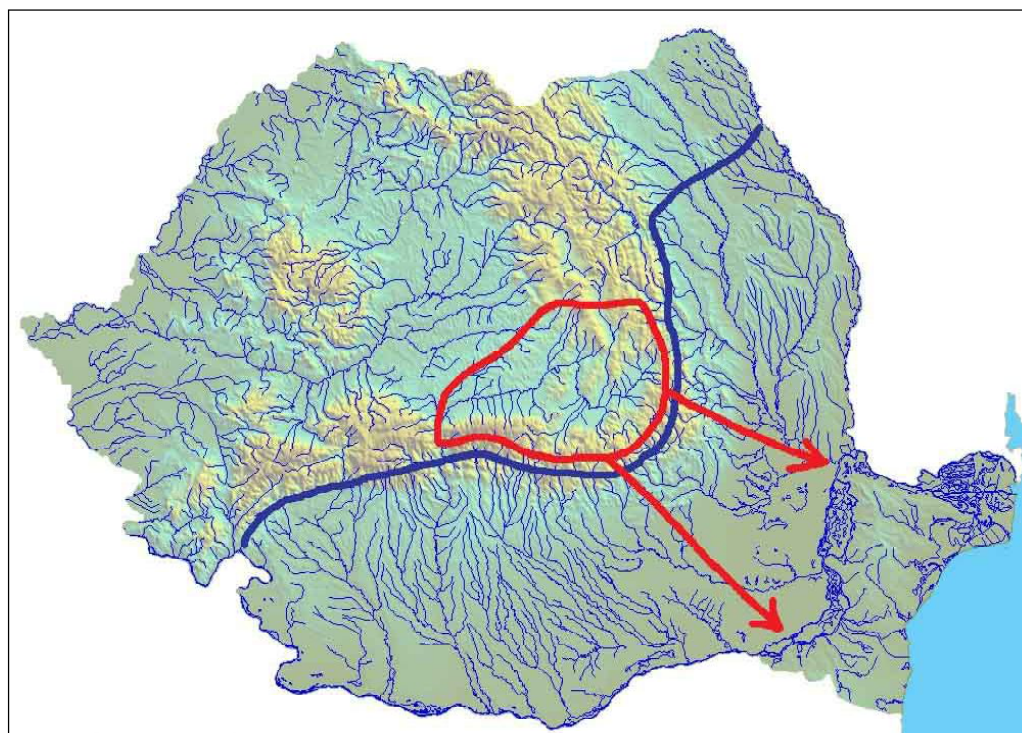
Павлов, П. 2017 – П. Павлов. Слаб владетел ли е цар Борил? – Българска история, 04.10.2017. – <https://bulgarianhistory.org/slab-vladetel-li-e-boril/> (достъпен: 12.09.2017)

[Pl. Pavlov. Slab vladetel li e tsar Boril? – Balgarska istoriya, 04.10.2017.]. – <https://bulgarianhistory.org/slab-vladetel-li-e-boril/> (dostapen: 12.09.2017).

ПРИЛОЖЕНИЯ

Фиг. 1. Карта на номадското присъствие между Карпатите, Долен Дунав и Днестър в периода X–XIII в. (по археологически данни). По: Ioniță, A. 2010, 134

Фиг. 2. Направления на тевтонската експанзия срещу куманите след 1215 г.